

MARXISTÁK, MARXIZÁLÓK, MARXOLÓGUSOK, MARX-MÖRDEREK

A Marx-Mörderekről e sorokban nem lesz szó. A címben is csak azért szerepelnek, hogy a marxista meggyőzéséhez konokul ragaszkodó ember hitét pusztá létükkel erősítsék, támogassák. A Marx-Mörderek hadát ugyanis egyetlen vonás jellemzi: a jobb ügyhöz méltó makacsság, amelylyel — ha nem a modern orvostudomány és népesedélmélet, hanem a Biblia mértékével mértünk — immár bő négy nemzedéke hirdetik a marxizmus csődjét, pusztulását, végleges letűntét. Az ismeretes eredménnyel.

Ha ezer komoly érv és nyomós tanulság nem óvna ettől, a Marx-cáfolók jóslatainak és Wunschtraumjainak sorozatos csődje láttán a mai marxista még a triumfalizmus egyáltalán nem bocsánatos bűnébe eshetne. Pedig jól tudja, hogy erre sem oka nincs, sem joga. Sőt: keresztényi alázat nélkül, de őszintén és nyíltan be kell vallania, hogy most, amikor a XX. század utolsó negyedébe lépünk, a marxizmusnak ahhoz, hogy történelmi múltjához, társadalmi, erkölcsi és szellemi teljesítményeihez méltó maradjon, nemcsak a triumfalizmustól kell óvakodnia. Bátor és kíméletlen önvizsgálattal, józan valóságsszemlélettel következetesen véghez kell vinnie az *aggiornamento* nagy és végtelenül nehéz művét, amely neki mint világi, ideológiai és tudományos tanításnak még az egyháznál is sürgetőbb feladata. Hiszen az egyház dogmákra támaszkodva próbálhat tájékozódni e kor bonyolult világában. Ezzel szemben a marxizmus egyetlen abszolút dogmája — minden dogma kíméletlen elvetése. Alapítójának radikális bírálategényét önmagára is ki kell terjesztenie. Le kell ásnia múltbeli gyökereiig. És ma is meg kell győződnie minden alkalommal arról, hogy valóban elég erősek, elég mélyrehatóak-e ezek a gyökerek ahhoz, hogy felszívják a jelenkori valóság talajából azokat a nedveket, melyek hiányában az értelem kiszikkad, elapad a gondolkodás és a szív érzéketlenné válik.

Az *aggiornamento* követelése mellett, a korszerű marxizmus nem mondhat le súlyos hibák és kockázatok nélkül a valóságos és teljes öku-menizmus igényéről sem. Valójában és ténylegesen *egyetemesnek* kell lennie ahhoz, hogy ma is és ma inkább, mint valaha, igaz maradjon. Lenin sokat idézett megállapítása — „A marxizmus mindenható, mert igaz“ — csak akkor nem válhat éleslátást és önbírálatot tompító bódítószerré, ha a marxista tudja, és soha, pillanatra sem felejt el, hogy ideológiája, tudománya és módszere nem ad tolvajkulcsot kezébe a különben sem létező változhatatlan igazságok kincseskamrájához. Hanem csak szerszám, eszköz, műszer, egészében novissimum organon, amely őt a kor felismerhető és megismerhető igazságai felé segíti. Általa sikerülhet megközelítenie, megvilágítania ezekből az igazságokból azt a minimumot, amely nélkül már lehetlenné válik az ésszerű gondolkodás és a hatékony cselekvés.

Az így felfogott marxizmus nem kecséget csalhatatlansággal, és nem könnyít meg semmit. Különben is esetenként csupán annyit ér, amennyire az képes, aki magát hívének vallja. Bármennyire is váratlanul hathat ez a megállapítás annak, aki tüzetesen vagy akár csak nagy vonalaiban ismeri a marxista gondolkodás és cselekvés több mint évszázados történetét, meg kell mondanom, hogy meggyőződésem szerint a korszerű marxizmus, a XX. század utolsó negyedének marxizmusa feltételezi az elméletek, az alkalmazások és magatartások pluralizmusát. E vonatkozásban az egyházak illetékességébe kell utalnunk — nemcsak szóban, hanem ténylegesen is — a dogmát, a hittételeket, a kinyilatkoztatásokat. Nemcsak a „*credo quia absurdum*“-ot, de annak nem csonkított és a skolasztika szempontjából racionális formáját is: a „*credo quia absurdum est non credere*“-t. A magunk soraiból ki kell vetnünk a türelmetlenséget, az exkluzivizmust, megkülönböztetve a kiátkozás vagy kigolyózás szellemét is.

A fentiekből világosan kirajzolódna annak a marxizmusnak a szellemi, erkölcsi és tudományos határvonalai a jelenkor szellemi mappemonde-ján, amelyet vallok. Van-e kritériumunk annak a megítélésére, hogy ki tartozik hívei, követői, alkalmazói közé?

Egyetlen hatékony megítélési elvet látok manapság: számomra marxista az, aki magát marxistának vallja. Még mindig szemem előtt van a fiatal filozófus megrökönyödött arckifejezése, és hallani vélem spontánul őszinte ellenvetésének felháborodott intonációt: „Hogyan? Hát nem talál objektívebb kritériumot, mint az érdekeltek véleményét önmagukról, szubjektív szándékaik kinyilvánítását?“

Valóban nem találok, és nagyon örvendetes, hogy sok, nálam illetékesebb marxista gondolkodó sem talál. Mind gyakrabban jut eszembe Lessingnek *A bölcs Náthán*-beli parabolája a három gyűrűről. De talán hasznos lesz példázatok helyett egy-két újabb keletű példára hivatkoznom. Olyanokra, amelyek nem az egyedüli igaz valláshoz, hanem a tudományos igazsághoz vezető utak keresésének nehézségeire utalnak. Az egyik eléggé ismert. Németországi éveiben az ifjú Lukács György személyes kapcsolatba kerül Ernst Bloch-hal. Útjaik találkoztak, hogy elváljanak. Mindkettőjüknek megadatott, hogy ki-ki a maga módján bőségesen kivegye részét a marxista szellemi front küzdelmeiből és viszontagságaiból, s mindkettőnek megadatott az a nagy emberi boldogság, hogy késő öregkorukig (Lukács esetében haláláig) teljes szellemi frissességben dolgozzanak és alkossanak, kiteljesítsék életművüket. Ma világszerte Lukácsot és Blocht idézik a különböző obszervanciájú marxisták, nemkülönböztetve a tárgyilagos nem marxisták, ha a Lenin utáni marxizmus legkiemelkedőbb filozófiai, szociológiai, esztétikai, kritikai teljesítményei kerülnek szóba. Nos, évtizedeken át Lukács nem tekintette marxistának a Lenint mindvégig tisztelő, magát mindvégig marxistának valló Blocht.

Szerencsére élete utolsó éveiben Lukács revideálta Blochról alkotott ítéletét, és „befogadta“ vagy „visszafogadta“ őt a marxista gondolkodás ökümenikus családjába. Az a bizonyos „szubjektív szándék“ és a saját credóról szóló vallomás, mint megítélési kritérium, talán mégsem annyira önkényes, mint ahogy fiatal kollégámnak tűnhetett a „ki a marxista?“ kérdésre válaszoló, természetesen paradoxálisan kiélezett „meghatározásom“ hallatára. Hiszen mielőtt valamelyik szerző „marxista“ vagy „nem

marxista“ voltáról döntenék, nem tartom feleslegesnek nyilatkozatai mellett műveit is elolvasni.

A második példa saját „gyűjtésem“. Tragikusan hirtelen halála előtt alig két héttel Lucien Goldmann vendége voltam párizsi lakásán. Ebéd közben mindkettőnket érdeklő tudományos kérdésekről beszélgetve, a házigazda felvetette bizonyos témákban kettőnk együttműködésének lehetőségét. — Megtisztelő a javaslata — válaszoltam. — Én természetesen jól ismerem az ön műveit, hiszen ismételten írtam is róluk a romániai magyar sajtóban. Ön viszont, aki nem tud magyarul, egyetlen soromat sem olvashatta. Ezzel ugyan nem vesztett sokat, azt azonban becsületesen meg kell mondanom, hogy én ortodox marxistának tartom magamat...

— Én is ortodox marxista vagyok — válaszolta Goldmann. Udvariassága akadályozta abban, hogy ne fogalmazza meg szóban a szemrehányást, amely hanglejtésében, tekintetében rejlett: „Hogyan? Hát te is ki akarsz golyózni...?“

Ehhez a párbeszédhez néhány sornyi kommentár szükséges.

Magamat makacsul továbbra is ortodox marxistának tekintem. Goldmann életében megjelent és posztumusz könyveinek elég alapos ismeretében, mély meggyőződésem szerint és szubjektív önmegítélésével szemben nem volt „ortodox“. De mindenképpen a múlt merevségei és tévelygései ellen küzdő, a modern filozófia és embertudományok eredményeinek feldolgozására és asszimilálására törekvő mai marxizmus egyik számottevő képviselője. Ne feledkezzünk meg arról, hogy egyesek nem marxistának, hanem „csak“ marxizálónak tekintették. Mások viszont — isten bocsássa meg igazságtalanságukat és bűnös konzervativizmusukat — egyenesen marxizmusellenesnek nyilvánították.

Bevallom: marxisták és marxizálók között nem látok áthághatatlan kínai falat. De nem ismerek használhatóbb kritériumot a kettő megkülönböztetésére, mint az illető szerző (filozófus, szociológus, esztétikus, történész, irodalomtörténész, kritikus, közgazdász, pszichológus stb., stb.) személyes vallomásait tudományos módszeréről, szándékairól. Valamint természetesen műveit.

A marxizmus helye a jelenkor szellemi életében és a legtágasabb jelentésben vett társadalmi-történelmi gyakorlatában túlságosan nagy, szétágazó, bonyolult és — minek is tagadnók — ellentmondásos ahhoz, hogy jellemzése beleférjen néhány újabb keletű kifejezésbe, amelyek közül három e kísérlet címében is szerepel.

A helyzet világtörténelmileg új. Ezzel kell szembenéznünk a maguk történelmi tapasztalatát többnyire különként magukkal hordozó, magamfajta régi marxistáknak. Ez a helyzet természetes, éppen ezért a távolabbi és közelebbi múlttal való összehasonlítás nélkül, gyakran elemzés és értelmezés nélkül tudomásul vett életközége a megpróbáltatások és tévelygések ellenére a marxizmushoz újra és újra közeledő értelmiségi nemzedékek egymást követő hullámainak. Ezzel a helyzettel lehetetlen elméletileg megbirkózni a XIX. századi marxizmus fogalmi fegyverzetével.

A marxizmus a múlt század negyvenes éveiben mint új antropológia és etika jelentkezett. Ebből nőtt ki az összes elnyomott tömegek élére álló forradalmi proletariátus programja, amelyet néhány előzetes vázlat után, klasszikus tökéletességgel, tudományos alapjaival, történelmi előzményeivel, stratégiájával, sőt taktikájával is a *Kommunista Kiáltvány* fogalma-

zott meg a születő tudomány ragyogó költői nyelvezetén. Ehhez járul *A tőkében* a kapitalizmus lényegének, genezisének és struktúráinak tudományos elemzése. Ha mindezekhez hozzáadjuk néhány korabeli nagy történelmi esemény (a negyvennyolcas forradalmak, III. Napóleon államcsínyje, a párizsi kommün) formájában esszéisztikus, valójában mélyen-szántóan tudományos elemzését, előttünk áll a marxizmus *in statu nascendi*. Eredendő logikájával, koherenciájával és parancsolóan adódó következtetéseivel. Ez a marxizmus keresztül-kasul, tövétől hegyéig forradalmi tanítás volt. Marx elsőnek ismerte fel, hogy az igazság igéivel lehetetlen radikálisan megtéríteni a fentlevőket, és nem kétségbeesésében vagy kiábrándultságában, hanem józan, tudományos elemzés alapján fordult a társadalom legmélyebb mélységeibe taszított proletárokhoz. *Cum neques movere Superas, Acneranta movebo* — mondhatta volna. Ezért írta a *Kommunista Kiáltványban*: „A proletariátus, a mai társadalom legalsóbb rétege nem emelkedhetik fel, nem egyenesedhetik ki anélkül, hogy a levegőbe röptse a rétegeknek azt az egész felépítményét, amely a hivatalos társadalmat alkotja.“

E velejéig forradalmi marxizmus ellen lépett fel a reformizmus, amely a proletárdiktatúra jelszavával a bernsteini jelszót állította szembe: „A mozgalom minden, a végcél semmi.“ A marxista tanítás bölcséleti előfeltételeit, társadalmi következtetéseit, cselekvési programját elvető revizionizmussal szemben védte Kautsky az ortodox marxizmus jelszavával — melyet a fiatal Lenin is a magáénak vallott — a marxizmus tisztaságát. Ennek a két, egymásnak ellentmondó értelmezésnek az előrevetített fővonalain alakultak ki az októberi forradalom után a marxizmuson belül az egymással hadakozó nézetek: forradalmiság és reformizmus, bolsevizmus és mensevizmus, kommunizmus és szociáldemokrácia, dialektikus materializmus és neokantianizmus, eklekticizmus és dogmatizmus.

Századunk harmincas éveiben a proletariátus helyzete a fejlett nyugat-európai és tengerentúli országokban, a szakszervezeti mozgalmak és a parlamentáris harc távolról sem lebecsülendő vívmányai ellenére sokban emlékeztetett még *A tőkében*, a *Kiáltványban*, sőt az ifjú Engelsnek *A dolgozó osztály helyzete Angliában* című 1844-ben írt tudományos riportjában ismertetett állapotokhoz. A gazdasági világválság és következményei pedig valószínűvé tették, szinte elkerülhetetlennek mutatták a világkapitalizmus katasztrofális összeomlását. Azonban a világtörténelem, mint már annyiszor, egyszerűen nem követte még saját logikájának útjait sem. Ennek következtében pedig az, amit a harmincas évek derekától kezdve egyesek machiavellizmusból, mások, köztük jómagam is, tiszteltreméltó, de naiv erkölcsi megfontolásokból a fasizmus- és a háborúellenes küzdelem időleges taktikájának tekintettek, ma már az egész emberiség szocialista átalakulásának hosszútávú stratégiájává vált.

A nagy elméleti és történeti kérdések emberközelségbe hozásának aligha létezik hatékonyabb eszköze a jól megválasztott, igazi anekdotánál. Vagyis, ennek a más jelentésárnyalattal közkeletűvé vált kifejezésnek eredeti jelentésében: eddig ismeretlen, „kiadatlan“, valóban megtörtént, fordulatos és tanulságos esemény felidézésénél.

1931-ben a szatmári törvényszéki fogház egyik cellájában voltunk együtt jó tucatnyian: ifjúmunkások, egy banktisztviselő, akit a nagy világválság kivetett polgári életének nyugodt kerékvágásából, és jómagam,

akkor az előadótermeket éppen kerülő, a munkásmozgalomban részt vállaló egyetemi hallgató. A közös cellában a politikai gazdaságtant adtam elő. Érzésem szerint hiánytalan logikával vezettem le az értéktöbbletből kiindulva, a tőkés kizsákmányolás minden titkán át, a kapitalista rendszer megdöntésének szükségszerűségét és elkerülhetetlenségét a forradalmi proletariátus által. Újkeletű erudícióm birtokában részletesen kifejtettem hallgatóim előtt, hogy a kapitalizmus hagyományos, ciklikus válságai közül egy különösen súlyos válságot élünk át, amelyből azonban (azért ciklikus) a kapitalizmus még kilábolhat. Ezzel szemben az egész kapitalista világrendszer válságára, amelynek talaján e ciklikus válság zajlik, nincs gyógyír. Előbb-utóbb az egész rendszer bukásához kell hogy vezessen. — Hogy mered ezeket a fiatal elvtársakat ilyen opportunistá elmeletekkel fertőzni! — szakított félbe ingerülten a banktisztviselő. (Ő különben, mint egész későbbi életútja bizonyítja, nem vendégszereplő volt a munkásmozgalomban, hanem mindhalálig hűséges harcos, aki bátran nézett szembe a burzsoá államhatalom erőszakszerveinek terrorjával, és akit azok a későbbi méltatlanságok és bántások, amelyeket mint sok más elvtársunknak, neki is el kellett szenvednie, lehet, hogy megrendítettek, de nem ábrándítottak ki.) A továbbiakból kitűnt, hogy mit tekintett ő „opportunistusnak“ és „fertőzésnek“. Azt, hogy szerintem gazdasági válságából a kapitalizmusnak még kiútja lehetett, holott, mint ő vélte, az már nem is válság volt, hanem maga az „összeomlás“. Bennünket pedig a győztes forradalom fog kiszabadítani a börtönből. Nem részletezem vitánkat, amely hosszú napokon át tartott reggeltől estig, a két értelmiségi disputációjától megzavart, de ugyanakkor el is szórakoztatott ifjak előtt. Hiába hivatkoztam az INPREKORR negyedéves gazdasági-statisztikai mellékleteire. Én kitartottam a ciklikus válság és a rendszerválság dialektikája mellett, ő pedig hajthatatlanul opportunistusnak minősítette véleményemet, amelyet a börtönből nem beszerezhető nyomtatott kútfők hiányában kizárólag tudatlanságomnak és a forradalmi útról való letérésemnek tulajdonított. E vitának nem volt megoldása, csak vége. Hallgatóink cserbenhagytak, és mi is beleuntunk, belefáradtunk a kölcsönös invektívákba.

A börtönből különben nem a forradalom szabadított ki bennünket, hanem a burzsoá osztálybíróság bizonyítékok hiányában hozott felmentő ítélete.

Jó másfél évtizeddel később találkoztunk ismét. Első szava ez volt:

— A vitában neked volt igazad.

— Örvendek, hogy belátod, hiszen valóban minden másképp történt...

— Nem erről van szó — kiáltotta kissé ingerülten. — Hanem azóta sikerült megkerítenem Varga könyvét a krízisről...

Ez a válasz egyaránt bizonyítja barátom szellemi becsületességét, igazságszeretetét és törhetetlen dogmatizmusát, amely nála kiváló emberi, erkölcsi vonásokkal párosulva jelentkezett. Példám azt mutatja, hogy létezik olyan szellemi alkat, amelyet „anima naturaliter dogmaticá“-nak nevezhetünk.

Azóta egészen más nagyságrendű problémák tisztázása, bonyolultabb fogalmi rendszerek kidolgozása szükséges, ha a gondolkodás marxista módszerét a jelen értelmezésére is alkalmassá akarjuk tenni. E vonatkozásban marxisták és marxizálók termékeny együttműködése lehetséges és

szükséges. Nem árt, ha figyelemmel kísérjük a marxológusok tevékenységét is. Érdemes egy pillanatra elidőznünk e fogalomnál.

Előbb a katolikus egyház nevelte ki Marx-szakértőit, Marx-kutatóit, nyilván apologetikus hivatással. A pápai egyetemen azért tanították és tanítják a marxizmust, hogy katolikus teológusok és lelkipásztorok cáfolni tudják ezt a világi tanítást, amely a hűséges, áldozatkész és a legmagasabb erkölcsi igényeknek is megfelelő hívek millióit és tízmillióit tudta nevelni és mozgósítani a XIX. század közepétől napjainkig. Párhuzamosan az egyházi befolyás fokozatos és gyorsuló térvésztesével a gyárak, a külvárosok szakadatlanul gyarapodó világában. A katolikus egyház ezen akciójának köszönhetőek német teológusok, francia jezsuita atyák testes és tudós munkái a marxizmus történetéről, a marxista filozófiáról és szociológiáról. Olyan munkák, amelyeknek szellemével a marxista nyilván nem érthet egyet, de amiből neki is van mit okulnia. Tárnyi adalékaikból is, bírálataikból is.

Amikor pedig a katolikus egyház gyakorlati következtetéseket is megkísérelt levonni a marxológus teológusok erudíciójából, megszületett a munkáspapok mozgalma, melyben a hierarchiának nem sok öröme telhet. Hiszen a munkássorsban osztozó fiatal lelkipásztorok az üzemekben és a külvárosokban szerzett gyakorlati tapasztalataik alapján akár elveszítették, akár megőrizték hitüket, túlnyomó többségükben „megfertőződtek“ a munkásügy és közvetve vagy közvetlenül a marxizmus igazával. Akár tiltja — ahogy, egy ideig tette —, akár engedélyezi — a jelenlegi helyzet — Róma a munkáspapok tevékenységét, a társadalmi igazságosság szellemének és a marxizmus tekintélyének mindenképpen javára vált ez a váratlan, érdekes és viszontagságos sorsú mozgalom. De a magasabb teológiai és tudományos rangú papi marxológusok sem tekinthetők teljesen immúnisnak. Erre mutat, sok más példa mellett, annak a tudós olasz páternek az esete, akinek professzori szerződését azért bontotta fel nemrégiben a párizsi katolikus főiskola vezetősége, mert marxológiai kurzusaiban az egyházi hivatalosság ízléséhez mérten túlságosan közel került marxi alapigazságok elfogadásához.

A világi marxológia is nagyot fejlődött az utóbbi évtizedekben. Nyugat-Európa és Amerika főiskoláin mind több és több kollégiumot hirdetnek meg marxi tárgykörből. Az előadók és a professzorok között pedig mind ritkábbá válnak a javíthatatlan Marx-Mörderek, mind több a marxista, a marxizáló, vagy legalábbis a marxizmus történetét, elméletét és hatását tudományos objektivitásra törekedve vizsgáló szakember. Nem célom itt e folyamatokat részletesen elemezni és nevekkel, adatokkal alátámasztani. Csak egy szempontra szeretném önmagunk figyelmét felhívni.

Ez a mai helyzet a tudományos kutatás és a főiskolai oktatás szintjén is fokozza a marxisták felelősségét a marxizmus tekintélyéért és hatékonyágáért. Gyakran hivatkoznak arra, hogy a jelenlegi világ életformái és körülményei mérhetetlenül megváltoztak, nemcsak a Marx elemezte klasszikus kapitalizmus korához, hanem a Lenin vizsgálta imperializmus periódusához viszonyítva is. Előbb a fizika, majd a biológia forradalmi, melyeket az új tudományos-műszaki forradalom kibontakozása követett, látványosan illusztrálják e változásokat a természettudományokban és a termelésben. Kevésbé látványos, de a modern társadalom forradalmi átalakulásával szorosan összefügg, abból fakad és azt gyorsítja a régi humán

diszciplínák folyamatban levő átnövése az embertudományokba. Lehetetlen, hogy ezek az egymásba fonódó folyamatok, amelyek eddig elképzelhetetlen lehetőséget nyitnak meg az anyagi javak termelésének fokozására s a társadalmi élet átszervezésére és irányítására, ne hassanak ki mélyen a marxista elmélet alakulására.

Elégséges pusztá felsorolás formájában és hozzávetőlegesen kronologikus sorrendben utalnom az olyan jelenségekre, mint a modern szociológia születése, a korszerű lélektan három nagy fő irányának (a pavlovi, a freudi és a behaviorista) kialakulására, a nyelvészet forradalmi Saussure-től Chomskyig, a kibernetika és az információelmélet jelentkezése, s — gondolom — e vonatkozásban is kiviláglik annak szükségessége és sürgőssége, amit a marxizmus agghiornamentójának neveznek. És ami az új egyensúly felé vezető úton elkerülhetetlenné teszi az ideiglenes megoldások tudományos pluralizmusát, mindazok között, akik magukat marxistának vallják. Így élesedik a harcnak az a szép formája, amelyet egyazon világnézetben belül, valamint ellentétes, de nem ellenséges világnézetek között, nemkülönbén a lojális vita szellemének nevezhetünk. Csakis ebben a szellemben érthetjük meg a mai marxista gondolkodás gazdagságát és sokrétűségét a Lukács és Bloch között kijelölhető széles úton úgy, ahogy az a szocialista országok egyetemén, Nyugaton pedig Galvano della Volpe, Conforth és Hobsbawm, Garaudy és Althusser, Mandel és Habermas s megannyi társuk tevékenységében, műveiben ölt testet.

Ez a sok szempontból páratlan és bizony nem túlságosan áttekinthető helyzet készlet arra, hogy magamat, ez esetben Lukács György jó példáját követve, ortodox marxistának tartsam, és ezt nyilvánosan is bevalljam. Tudatában vagyok annak, hogy a filozófiai és világnézeti terminológiában sem lehet kétszer, különösen nem nagy időközökben, ugyanabba a folyóba lépni. Az én ortodoxiámnak semmi köze sem lehet a Bernstein ellen hadakozó Kautsky-féle ortodox marxizmushoz. Ha nem értettem félre Lukácsot, akkor ez a mai ortodoxia csak annyit jelent, hogy aki vallja, tudatában van világtörténelmi és tudománytörténelmi elmaradottságának, megkésettységének. A két világháború között nevelkedvén, már csak tanúja és nem cselekvő részese vagyok azoknak a nagy tudományos átalakulásoknak, amelyek eredményeit a marxista elmélet előbb-utóbb magához hasonítja, s tovább halad. Jőmagam pedig azoknak a fizikusoknak és biológusoknak a helyzetében érzem magam, akik régi és egyszerű eszközökkel tovább dolgozva, az igazságot és a megismerést még hűségesen szolgálni törekednek, de bámulással és nem kicsinyes irigységgel figyelik társaikat, akik az anyagszerkezet és a molekuláris biológia parányi s mégis mérhetetlenül tágas világát járják be és tárják fel tökéletesített eszközökkel.